

Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)

Ş. Tufan Buzpınar*

A New Element in European Rivalry in Syria and Palestine: British Missionaries (19th Century)

The French occupation of Egypt in 1798 proved to be a turning point in the history of a region that soon became one of the key areas where European rivalry increasingly intensified. To counter the French and Russian influence in Syria and Palestine, the British tried to establish working relationships with different segments of the native society. As part of these efforts, they developed relations with the Jews and Druzes of the region and supported Protestant missionaries who had been working hard since the 1820s to establish a Protestant community in Syria and Palestine. Protestant missionaries in turn acted in line with British foreign policy objectives. This article is an attempt to shed some light on the activities of the British missionaries from their beginning in the 1820s to the end of the 19th century. Due attention is also paid to reactions coming both from Muslim and non-Muslim local communities. The attitude of the Ottoman authorities in the region is also dealt with in the final part of the article.

Key words: Syria, Palestine, British Missionaries, Anglo-French Rivalry.

Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgali, Osmanlı-Fransız, Osmanlı-İngiliz, Osmanlı-Rus ilişkileri ve Arap vilayetlerinde, Osmanlı hâkimiyeti de dahil olmak üzere, birçok açıdan ele alınması gereken bir hadisedir. Hangi açıdan ele alınırsa alınsın, ortaya çıkacak sonuç ve değerlendirmelerin bölge tarihinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacağı aşikârdır. Bu çerçevede ele alınması gereken konulardan biri de Mısır işgali sonrasında İngiltere'nin bölgeye karşı olan tavırlarında yaşanan değişimler ve bölgeyle ilişkilerinde ortaya çıkan çok yönlü yeni açılımlardır. Örneğin, Mısır işgali öncesinde bölgenin Avrupa ile ticaretinde önceliği Fransa'ya kaptırmış olan İngiltere, işgal sırasında, Osmanlı

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi, Tarih Bölümü. Makalenin araştırma safhasında TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nden gördüğüm desteğe karşılık şükranlarımı belirtmek isterim. Ayrıca katkılardan dolayı makalenin hakemlerine de teşekkür ederim.

Devleti ile kurduğu ittifaktan da yararlanarak, kısa sürede bölgenin Avrupa ile ticaretinde hâkimiyeti ele geçirmeyi başarmıştır.¹

Bölge tarihinin seyrini etkileyen bu açılımlardan ikincisi, İngiltere'nin Filistin'deki Yahudilerle çok yönlü geliştirdiği ilişkilere dir. Bu ilişkilerin Filistin meselesinin doğuşuna etkisi ve İsrail Devleti'nin temellerini atma sürecine katkısı da çok önemli görünmektedir.² İngiltere'nin bölgedeki mühim açılımlarının bir diğeri de dinî alanda yaşanmış ve İngiliz misyonerleri XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Doğu Akdeniz'de önemli yatırımlar yapmaya başlamışlardır. Bilindiği üzere, XIX. yüzyıl öncesinde İngiltere'nin bölgede sahip çıktığı herhangi bir dinî cemaat yoktu. Protestan misyonerleri bu anlamda bir ihtiyacın giderilmesinde önemli rol oynayacaklardı. Genel olarak misyonerler, bölge tarihinin oluşum seyrini eğitim, kültür, ideolojik yapılanma gibi farklı açılardan etkilemiş görünmektedir.³ Bu çalışmada, böylesine çok yönlü gelişen misyoner faaliyetlerinin sadece İngiliz hariciyesi ile yakın iş birliği içerisinde gerçekleşen Protestan misyoner faaliyetleri kısmıyla ilgili olup bunların İngiltere'nin bölgedeki nüfuz mücadelesi açısından ne ifade ettiği hususu üzerinde durulacaktır.

Fransa'nın Temmuz 1798'de Mısır'ı işgali, ardından Akdeniz'in doğu kıyısını ele geçirme çabası İngiltere'nin bölgeyle ilişkileri bakımından bir dönüm noktası oldu. İngiltere Hindistan'daki konumu ve Doğuyla olan ticarî ilişkileri açısından Fransa'nın Mısır'a yerleşmesinin oluşturacağı tehlikenin ciddiyetini kavramakta gecikmedi ve bölgeden çıkarılmasında belirleyici rol oynamak üzere harekete geçti. İlk olarak Ebûkîr Limanı açıklarında bulunan Fransız gemilerini batıran İngiltere, Ocak 1799'da imzalanan Osmanlı-İngiliz siyasi ve askerî ittifak antlaşması ile de Fransa'yı bölgeden çıkarmak konusunda Osmanlı Devleti'yle birlikte hareket etti. Bu gelişme ile İngiltere, bölgede rakiplerine karşı daha zayıf konumda olduğunun da farkına vardı. Çünkü bu döneme gelinceye kadar bölgeye ciddi yatırımlarda bulunmuş değildi. Vakıa,

¹ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914* (London: Methuen Co. Ltd., 1981), s. 83 vd; Daniel Panzac, *Commerce et Navigation dans L'empire Ottoman au XVI-^ele Siècle* (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1996), s. 33 vd.

² Bu hususla ilgili olarak bk. Isaiah Friedman, "Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851," *Jewish Social Studies*, 30/1 (1968), s. 23-41; Alexander Schölch, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of Balfour Policy," *Journal of Palestine Studies*, 22/1 (1992), s. 39-56; Ş. Tufan Buzpınar, "Filistin Meselesinin Ortaya Çıkışında İngiltere'nin Rolü," *Türkiye Günlüğü*, 68/1 (2002), s. 17-23.

³ Misyonerlerin bölgedeki ideolojik gelişmelere etkisi için bk. Fruma Zachs, "Toward a Proto-Nationalist Concept of Syria? Revisiting the American Presbyterian Missionaries in the Nineteenth-century Levant," *Die Welt des Islams*, 41/2 (2001), s. 145-173.

1580'lerde kurulan *The Levant Company* İngiltere'nin bölgedeki ticarî ve diplomatik faaliyetlerini uzun süre yürütmüş ve Yafa'da bir temsilcilik açmıştı; ancak XVIII. yüzyılda ticarî önceliği Fransızlara kaptırmaktan kurtulamamıştı.⁴ Ayrıca mahdut sayıda İngiliz seyyah zaman zaman Filistin'e uğramakta ve dinî nedenlerden Kudüs'ü ziyaret etmekteydiler. Fakat XIX. yüzyıl öncesinde gerçekleşen bütün bu faaliyetler ve bağlantılar bölgede bir İngiliz nüfuzundan bahsettirecek seviyeye ulaşmadı. Halbuki aynı dönemde Fransa ve Rusya, İngiltere'ye kıyasla nüfuz tabanı açısından çok daha güçlü konumda idiler.⁵ Fransa'nın uzun zamandır Katoliklerle, Rusya'nın ise son zamanlarda Ortodokslarla geliştirdiği dinî-siyasi diyaloga karşın İngiltere'nin yakın iş birliği kurabileceği bir cemaat mevcut değildi. Bu çerçevede bakıldığında XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Doğu Akdeniz'de diplomatik temsilciliğin *The Levant Company*'den alınarak Britanya Dışişleri Bakanlığı'na devredilmesinin⁶ yanı sıra Protestan misyonerlerinin bölgede faaliyete geçmeleri İngiltere'nin nüfuz mücadelesinde önemli bir atılım olarak görülmektedir.

İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de nüfuz tabanı oluşturma ihtiyacını ciddi anlamda hissettiği bu dönem, İngiltere'de Protestan misyonerlik faaliyetlerinin altyapısının geliştiği bir dönem olarak da dikkat çekmektedir. XVIII. yüzyılın son ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere'de kurulan misyoner teşkilatları bunun açık göstergeleridir: The Bapstist Missionary Society (1792); the London Missionary Society (1795); the Church Missionary Society (1799); the British and Foreign Society (1804); the London Jews Society olarak da bilinen the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews (1809).

Bu teşkilatlardan ikisi Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri bakımından konumuzla yakından ilgilendirmektedir. Birincisi, The London Jews Society (L.J.S.), diğeri de The Church Missionary Society (C.M.S.).⁷ Nitekim XIX. yüzyıl boyunca

⁴ Şirketin bölgedeki faaliyetleri için bk. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 25-39.

⁵ Fransa'nın bölgedeki nüfuz mücadelesinin kısa bir değerlendirmesi için bk. J. P. Spagnolo, "French Influence in Syria Prior to World War I: The Functional Weakness of Imperialism," *The Middle East Journal*, 23/1 (1969), s. 45-62. Aynı dönemde Rusya'nın bölgedeki konumu için bk. Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914* (Oxford: Oxford University Press, 1969).

⁶ Britanya'nın diplomatik hizmetleri 1580'lerden 1825'e kadar The Levant Company tarafından üstlenilmiş ve bu tarihten itibaren doğrudan hükümetin emrinde çalışan konsoloslarca yürütülmüştür. Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, s. 25-39.

⁷ The Church Missionary Society'nin İstanbul merkezli faaliyetleri için bk. Azmi Özcan-Ş. Tu-fan Buzpınar, "Church Missionary Society İstanbul'da: Tanzimat, Islahat ve Misyonerlik, 1858-1880", *İstanbul Araştırmaları*, 1 (Bahar 1997), s. 63-79.

sürdürülecek misyonerlik faaliyetleri, L.J.S.'nin 1820'de İsveç asıllı Melchior Tschoudry adlı papazı, ön incelemelerde bulunmak üzere Filistin'e göndermesiyle başladı. Onun çalışmalarını yetersiz bulan cemiyet, ikinci papaz olarak Joseph Wolff'u Cebelitânk'tan başlayarak Malta, İskenderiye, Kahire, Yafa, Kudüs, Beyrut, Şam, Halep, Musul, Bağdat ve Basra'da incelemelerde bulunmakla görevlendirdi. Wolff, bölgede yaptığı incelemeler sırasında öncelikli amacının Yahudileri Hıristiyanlaştırmanın yanı sıra, her mezhepten Hıristiyan'ın İngiliz Hıristiyanlarıyla diyalog kurmalarını sağlamak olduğunu belirtmekteydi.⁸

Wolff, merkeze gönderdiği raporlarda Orta Doğu Yahudilerinin bir arayış içerisinde olduğu fikrini kuvvetlice işlediği için L.J.S. Suriye ve Filistin'de bir teşkilat kurmayı ciddi olarak düşünmeye başladı ve bu çerçevede incelemeler yapmak üzere 1823'te Lewis Way ve William Lewis adlı iki din adamını daha bölgeye gönderdi. Lübnan'da çalışmalarına başlayan bu şahısların girişimleri sınırlı kaldı. Çünkü L. Way rahatsızlandı, W. Lewis de aynı yıl Lübnan'ın Ayn Tura semtinde daha önce Cizvitlerin kullandığı bir okul binası kiraladı ve Church Missionary Society, Malta⁹ temsilcisinin de katıldığı bir toplantı tertip ederek bölgede gerçekleştirilecek Protestan misyoner faaliyetlerini planlamaya çalıştı. Toplantıda önemli kararlar alınmamakla birlikte, kendi mezheplerinin kullandığı İncillerin Arapça versiyonları ile bazı dinî kitapçıkların dağıtılmasına karar verildi. Bu karar bile Marunilerin sert tepkilerine yol açmaya yetti. O güne kadar 1671 Roma baskısı Arapça İncillerin dışında başka baskıların kullanılmasına müsaade etmeyen Maruni Patrikliği mensuplarının Protestanlarca dağıtılan İncillere sahip olmasını ve onların düzenleyeceği ayinlere katılmalarını yasakladı. Tepkilerin artması bölgede olay çıkması ihtimalini kuvvetlendirince Lübnan Emiri Beşîr buranın kapatılmasına ve Protestanların bölgeden uzaklaştırılmasına karar verdi.¹⁰

Bu girişimin başarısızlığında, 1821'de başlayan ve devam etmekte olan Yunan isyanının oluşturduğu gergin havanın yanı sıra, bölgenin Katolik

⁸ A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800-1901: A Study of Religious and Educational Enterprise* (Oxford: Oxford University Press, 1961), s. 7-8.

⁹ Church Missionary Society, bir süredir Britanya'nın sömürge yönetiminde bulunan Malta'yı Akdeniz bölgesi misyoner faaliyetlerinin merkezi olarak belirledi ve burada bir de matbaa kurarak İncil ve diğer dinî kitapları neşretmeye başladı. Bk. Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East* (New York: Fleming H. Revell Company, 1910), s. 94-96.

¹⁰ Protestan misyonerlere karşı Maruni tepkileriyle ilgili bir değerlendirme için bk. Ceasar E. Farah, "Protestantism and British Diplomacy in Syria," *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), s. 321-322.

Hıristiyanlarının sert tepkisinin de önemli rolü oldu. Aynı şekilde Osmanlı Katolik Hıristiyanlarının istekleri doğrultusunda Bâbîâlî 1824'te, Avrupa'da neşredilmiş İncillerin kendi Hıristiyan tebaası arasında "endişe, tartışma ve huzursuzluk" doğurduğu gerekçesiyle ülke sınırlarından girişini yasakladı. İlginçtir aynı yıl Papa da Vatikan'a bağlı Katoliklerin Protestanların neşredip dağıttıkları İncil'i okumalarını yasakladı.¹¹

İngiliz misyonerleri karşılaştıkları bu tür olumsuzluklara rağmen bölgede gerçekleştirmeyi düşündükleri faaliyetlerden vazgeçmediler. 1820'li yılların ortalarında yeni gönderilen misyonerlerle faaliyetler artırılmaya çalışıldı. Yeni simaların en önemli ismi Lewis'in halefi John Nicolayson idi. Nicolayson çalışmalarını Beyrut, Şam, Safed, İskenderiye ve Kahire'de yoğunlaştırdı ve 1820'li yıllar bu tür ön çalışmalarla geçti. 1831'de Suriye ve Filistin'in Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine girmesiyle misyonerler için yeni bir dönem başladı. Dönemin hemen başında Mehmet Ali Paşa'nın Suriye ve Filistin'in yönetim sorumluluğunu verdiği oğlu İbrahim Paşa'nın Hıristiyanlar, Yahudiler, yabancı mukimler ve ziyaretçilere uygulanan kısıtlamaları kaldırması İngiliz misyonerlerinin umutlarını kuvvetlendirdi ve 1833'ten itibaren Kudüs'te bir İngiliz kilisesi kurulması talepleri dile getirilmeye başlandı. Bunu bölgedeki misyoner faaliyetlerine diplomatik destek sağlamak amacıyla bir İngiliz konsolosluğu açılması talebi izledi. Mehmet Ali Paşa döneminde misyonerlere tanınan özgürlük L.J.S. raporlarında şöyle ifade edilmiştir: "Misyonerler Mısır yönetimi altında tam bir özgürlük içerisinde faaliyetlerini yürütmektedirler, hatta bu özgürlük Malta ve Hindistan'daki İngiltere yönetimininkinden daha fazladır".¹² Bu husus John Nicolayson tarafından ise şöyle dile getirilmiştir: "İbrahim Paşa'nın liderliğindeki Mısır kuvvetleri Filistin'e ilk girdiklerinde Kudüs'e ancak yerleşebildim ve dolayısıyla Kudüs'te kalıcı Protestan misyonu ilk olarak 1833'te kurulabildi".¹³

Mehmet Ali Paşa'nın yaklaşık on yıllık (1831-1840) yönetim döneminde bölgeyi Batının siyasi, dinî ve kültürel nüfuzuna açmasının temel nedeni,

¹¹ A. L. Tibawi, "The American Missionaries in Beirut and Butrus al-Bustani", *St. Antony's Papers*, Number 16: Middle Eastern Affairs, Number 3, ed. Albert Hourani (London 1963), s. 144-146. Misyonerlerin ilk dönemde karşılaştıkları olumsuzlukların genel bir değerlendirmesi için bk. Caesar E. Farah, "Protestantism and Politics: The 19th Century Dimension in Syria," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden: Brill, 1986), s. 320-322.

¹² *Jewish Intelligencer* (1839), s. 144'ten nakleden Tibawi, *British Interests in Palestine*, s. 16.

¹³ *Zions-Bote*, I, 7-9'dan nakleden Alex Carmel, "A Note on the Christian Contribution to Palestine's Development in the 19th Century," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden: Brill, 1986), s. 303.

Osmanlı Devleti'ne karşı uygulamakta olduğu bağımsızlık amaçlı yayılmacı politikalarında Avrupa'nın desteğini sağlamaktı.¹⁴ Sonuçta Paşa amacına ulaşamamıştı; ama bu politikalar, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa devletlerinin bölgedeki nüfuz artırıcı faaliyetlerinin hızlanmasına imkân vermişti. İngiltere bir taraftan Fransa'nın bölgedeki nüfuzunun en önemli unsuru olan Katoliklere ve Rusya'nın himayesini üstlenmeye çalıştığı Ortodokslara karşı Protestan bir cemaat oluşturmak için gayret sarf ederken, diğer taraftan bölgedeki Yahudileri himayesine almaya çalışarak nüfuz mücadelesinde kendisine kuvvetli bir zemin oluşturmak çabasıındaydı. Yahudilerle kurulan diyalogun bir amacı da onları Protestanlaştırarak İngiltere'nin doğrudan himayesinde olan cemaate katılmalarını temin etmekte.¹⁵

Mehmet Ali Paşa'nın sağladığı özgürlük ortamına rağmen misyonerler diplomatik destek olmadan başarılarının sınırlı kalacağını gördüler. Bu nedenle İngiltere hükümetinden Kudüs'te bir diplomatik temsilcilik açarak bölgedeki nüfuzunu artırmada önemli katkı sağlayacak olan misyoner faaliyetlerini desteklemesini talep ettiler. Misyoner talepleri diğer faktörlerle birleşince İngiltere 1838 yılında Kudüs'te Avrupa'nın ilk diplomatik temsilciliğini açtı. Bazı araştırmacılara göre, Kudüs'te konsolosluk projesi üzerinde ısrar ederek diğer Avrupa devletlerinkinden önce İngiltere konsolosluğunun açılmasında esas katkı İngiliz misyonerlerine aittir.¹⁶

Bu yıllarda İngiliz misyonerleri ile İngiliz hükümetinin öncelikli ilgi alanları çakışmaktaydı; çünkü her ikisi de Yahudileri hedef toplum olarak seçmişlerdi. Daha önce de belirtildiği üzere, bölgede misyonerlik faaliyetlerine başlayan İngiliz cemiyetlerinin başında Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti gelmekteydi ve İngiltere'nin Kudüs'te diplomatik temsilcilik açmasını ilk isteyenler de onlardı. Bu çerçevede İngiltere'nin Kudüs konsolosluğuna ilk atanan ve 1845 yılına kadar bu görevde kalacak olan William Young, görev yerine hareket etmeden önce Filistin'deki Yahudilerle dostane ilişkiler kurarak İngiltere'nin yanında yer almalarını sağlamaya çalışacağını Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a bildirmişti.¹⁷ Palmerston da Ocak 1839'da Young'dan genel olarak Yahudileri himaye etmesini isteyecekti.¹⁸

¹⁴ Muhammet Hanefi Kutluoğlu, *The Egyptian Question, 1831-1841* (İstanbul: Eren Yayınevi, 1998), s. 109-129.

¹⁵ Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 148.

¹⁶ Tibawi, *British Interests in Palestine*, s. 34.

¹⁷ 1838'den 1. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Kudüs'teki İngiliz Konsolosluğu'nun Yahudilerle ilgili yazışmalarının önemli bir kısmı için bk. Albert M. Hyamson, *The British Consulate*

Yıllar geçtikçe İngiliz misyonerlerin çalışma zemini daha da güçlenecekti. Bu çerçevede bakıldığında 1841'de Kudüs Protestan Piskoposluğu'nun¹⁹ kurulabilmesi önemli bir başarıydı. Müteakiben 1848'de Protestan mezarlığının alınabilmesi ve 1849'da da katedrallerini inşa edebilmiş olmaları İngiliz misyonerlerinin başarı hanelerine yazılacak gelişmelerdi.²⁰ İlk piskopos olarak da Yahudilikten Protestanlığa geçen Michael Solomon Alexander tayin edilmişti. O aynı zamanda Yahudiler Arasında Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti'nin Kudüs temsilcisiydi ve öncelikli görevi Yahudileri Hıristiyanlaştırmaktı. Ancak 1840'lı yıllarda Filistin'de oturan Yahudilerden Protestanlaştırebildikleri kişi sayısı oldukça az idi. Yahudiler dinlerini değiştirme eğiliminde değillerdi. Protestanlar Avrupa ortamında başaramadıklarını Kutsal Topraklarda başarmayı ummuşlardı ama o da olmuyordu.

Alexander'ın ölümü üzerine 1849'da onun yerine gelen Samuel Gobat öncelikle görev anlayışını değiştirdi ve Yahudiler arasında Hıristiyanlığı yayma propagandasının tonu oldukça düşürülerek yeni hedef kitle olarak Ortodoks Hıristiyanlar belirlendi.²¹ Bu değişikliğin mantığı açıktı: Yahudilerin siyasi

in Jerusalem in Relation to the Jews of Palestine (reprint, New York: AMS Press, 1975). Aynı dönemde İngiliz Konsolosluğu'nun Yahudilerle ilgili faaliyetlerinin bir değerlendirmesi için bk. Mordechai Eliav, *Britain and the Holy Land (1838-1914): Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem* (Jerusalem: The Magnes Press, 1997).

- ¹⁸ Isaiah Friedman, "Lord Palmerston and the Protection of Jews in Palestine 1839-1851," *Jewish Social Studies*, 30/1 (1968), 23-41.
- ¹⁹ 1841'de kurulan Kudüs Anglikan Piskoposluğu, İngiltere ile Prusya arasında yapılan bir anlaşma gereği bölgedeki Alman Protestanların da kilisesi olarak görev yapacaktı. Piskoposlar sırasıyla İngiltere ve Prusya tarafından belirlenecekti. İlk piskopos İngiltere tarafından belirlenecek ve sonra Prusya'nın adayı Canterbury Başpiskoposunun onayı ile Kudüs Piskoposu olabilecekti. İngiltere tarafından belirlenen M. S. Alexander'ın 1849'da ölümünün üzerine Prusya adayı S. Gobat piskoposluğa tayin edildi ve 1879'da vefatına kadar görevini sürdürdü. Aradan geçen uzun zaman zarfında Almanların genel olarak Avrupa'daki nüfuz artışı bu bölgeye de yansımış, dahası Filistin'de bulunan Almanların sayısı İngilizlerden çok daha fazla olmuştu. Bu gelişmeler binaen Almanya 1841 anlaşmasının sona erdirilmesini talep etti, ancak Anglikan kilisesi bu talebi reddetti. Bunun üzerine Almanya 1886'da 1841 anlaşmasının kendileri açısından sona erdiğini belirtti ve İngiltere bu kararı Ocak 1887'de kabul etmek zorunda kaldı. Konu hakkındaki İngiliz arşiv belgelerinin birkaçı için bk. Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO), FO 881/5460 Correspondence Respecting the Protestant Bishopric at Jerusalem; FO 195/1067, Moore to Elliot, no. 1, Jerusalem, 9 January 1875, no. 4, 20 February 1875; FO, 195/1263, Moore to Salisbury, Jerusalem, 14 May 1879. Piskoposluğun kuruluşu ile ilgili Britanya ve Prusya arasında gerçekleşen müzakereler ve Osmanlı Devleti nezdindeki girişimler için bk. Tıbawı, *British Interests in Palestine*, s. 44-51.
- ²⁰ Protestanların konumlarını güçlendirme yolunda İngiltere'nin Osmanlı hükümeti nezdinde sonraki yıllarda gerçekleştirdiği bazı girişimler için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezaretü Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS.) 1774/22, 28 Ağustos [1]869; 1774/24, 19 Kânunuevvel [1]874 ve 1774/29, t.y.
- ²¹ Alexander Schölch, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of Balfour Policy", *Journal of Palestine Studies*, 22/1 (1992), 39-56. Bu politika değişikliği Yahudiler arasında misyoner

hamiliğini üstlenmeye çalışan İngiltere, misyoner faaliyetleri nedeniyle kuşkulu konuma düşüyordu. İngiltere Yahudilerle ilgisinin sadece onların Hıristiyanlaştırılması gayesine bağlanmasını istemiyordu. Siyasi otoritelerin öncelikli amacı da zaten bu değildi. Söz konusu karar değişikliğiyle hem Yahudilerin şüpheleri izale edilecek hem de yeni hedef kitlenin sayısı azaltılarak esas rakiplerden Rusya'nın bölgedeki nüfuz tabanı zayıflatılmaya çalışılacaktı. Ortodokslar üzerinde yoğunlaşmanın bir başka sebebi de fazla alternatiflerinin bulunmamasıydı. Çünkü Müslümanlar arasında misyoner faaliyeti zaten yasaktı. Yahudiler konusunda da başarısız olunmuştu. Latin Kilisesi mensupları ise Yahudileri aratmayacak katılımda idiler. Bu nedenle İngilizler çoğunluğu fakir, eğitim seviyesi düşük, köy ve kasabalarda dağınık bir vaziyette olan Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde yoğunlaşmaya çalıştılar.

Ortodoks Hıristiyanlar arasında çalışmak da sanıldığı kadar kolay olmadı. 1850'li yıllarda Suriye ve Filistin Ortodoks din adamları öncülüğünde İngiliz misyonerlerine karşı ciddi muhalif tavır sergilendi. Bu çerçevede Salt, Nâsiriye ve Nablus'ta çatışmalara varan tartışmalar yaşandı. Ancak çeşitli kesimler tarafından sergilenen muhalif tavırlar İngiliz misyonerlerinin bölgede faaliyet gösterme kararlılığını değiştirmede. İngiliz misyoner teşkilatları bölgedeki faaliyetlerini Kudüs, Yafa, Beytüllahm ve Nablus gibi önemli merkezlerde açtıkları okullar aracılığı ile geliştirmeye çalıştılar. 1856 Islahat Fermanı misyonerleri daha da cesaretlendirmiş, hatta küstah ve kibirli tavırların sergilenmesine dahi yol açmıştı. Örneğin, Fermanın içeriğini daha bölgede ilan edilmeden önce öğrenen Kudüs Protestan piskoposu Gobat Müslümanların çoğunlukta olduğu Nablus'a gidip mabet olarak kullandıkları bir binaya çan taktırıp çalmaya başlamış, birkaç gün sonra İngiliz ve Fransız bayrakları çekilmiş ve ardından da bir İngiliz papazı silahlı bir vaziyette at üzerinde dolaşınca kasaba ayaklanmış, çıkan olaylar güçlükle yatıştırılabilmişti.²²

1856 Islahat Fermanı, Osmanlı topraklarında faaliyete başlamış ve başlamayı planlayan misyonerler tarafından bir dönüm noktası olarak görüldü ve bu tarihten itibaren misyoner faaliyetlerindeki artışın yanı sıra, kendi aralarındaki rekabet de kuvvetlendi. Özellikle Katolıklara Fransız, Ortodokslara da Rus desteğinin artmasıyla Protestan nüfusu artırma çabasında olan İngiliz

faaliyetlerini sona erdirmeye anlamına gelmiyordu. Yoğunluğu düşük de olsa, Yahudilerin Hıristiyanlaştırılması çalışmaları XIX. yüzyıl boyunca sürdürüldü. Buna karşılık Yahudilerin tepkileri de aynı şekilde devam etti. Bir iki örnek olması bakımından bk. FO 195/1263 Morre to Layard, no. 8, Jerusalem 11 June 1879; FO 195/1984 Dickson to Currie, no. 36, Jerusalem 25 June 1897, FO 195/1984 Dickson to Currie, no. 53, Jerusalem 21 October 1897.

²² Tibawi, *British Interests in Palestine*, s. 115-116.

misyonerlerinin işi giderek zorlaşmaya başladı. Sınırları belirgin olmamakla birlikte, Suriye ve Filistin bölgesinin kuzey kısmının Amerikan Protestan misyonerleri tarafından nüfuz alanı olarak belirlenmesiyle İngilizlerin hareket alanı genel olarak Suriye'nin güneyinde yoğunlaşmış görünmektedir.²³ İlginç bir şekilde, İngiliz misyonerlerin yoğunlaştığı bölge I. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin manda yönetimini üstlendiği bölge olarak da dikkat çekmektedir.

Bu çerçevede gerçekleştirilen İngiliz misyoner faaliyetlerinin öncü kuruluşlarının Church Missionary Society ve London Jews Society olduğu belirtilmişti. Bunların dışında yirmi civarında Britanya misyoner teşkilatı bölgede faaliyet göstermekteydi. 1897 yılı itibarıyla Beyrut Vilayeti ve Lübnan Mutasarrıflığı'nda faaliyette bulunan Britanya kökenli misyoner kuruluşları şunlardı: British Syrian Schools, Friends Syrian Mission Society, Lebanon School Mission, St. George's Training Home, Church of Scotland Mission, Proctor Mission, British Female Education Society, Worseley Mission, London Society for Female Education in the East, Edinburgh Galilee Mission, London Jews Society, Church Missionary Society, Jerusalem and the East Mission Fund, Evangelical Mission to Jerusalem ve Wordsworth Smith Mission. İngilizler bu kuruluşlara bağlı 67 misyoner 88 okul, sekiz kilise ve 11 sağlık birimi çalıştırmakta idiler. Okullarındaki yıllık öğrenci sayısı 2209'u erkek ve 3211'i kız olmak üzere 5420'dir. Sağlık kuruluşlarında tedavi edilen hasta sayısı yıllık 42.428'dir.²⁴

Suriye Vilayeti'nde faaliyet gösteren Britanya misyoner kuruluşları ise Edinburg Medical Missionary Society, London Jews Society, Irish Presbyterian Mission Schools ve British Syrian Schools'dur. Bu kuruluşlar 16 misyonerin yönetiminde 19 okul, bir kilise ve dört sağlık birimi çalıştırmaktaydılar. Okullardaki öğrenci sayısı 565'i erkek, 1520'si kız olmak üzere 2085 idi. Sağlık birimlerinde tedavi edilen hasta sayısı yıllık 16.877 olarak belirtilmektedir.²⁵ 1899 yılında düzenlenmiş başka bir raporda Suriye Vilayeti'nde faaliyet

²³ Protestan misyonerlerin bağlı oldukları ülkeler farklı olmakla birlikte Osmanlı topraklarındaki Protestanların hukuki statüleri ile ilgili olarak İngiliz girişimleri öne çıkmaktadır. Bu çerçevede, Protestanlarla alakalı bir nizamname hakkında İngiliz hariciyesi girişimleri için bk. BOA, HR. SYS. 1774/34, 28 Mayıs [18]80.

²⁴ PRO, FO, 881/6919, Drummond Hay to Salisbury, confidential no. 16, Beirut 10 May 1897. Britanya misyonerlerinin Osmanlı topraklarında kurdukları okul, kilise ve sağlık birimlerinin Osmanlı belgelerine dayalı olarak oluşturulmuş bir listesi için bk. Şamil Mutlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar" (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1999, s. 217-222, 224-225. Osmanlı topraklarındaki İngiliz okullarıyla ilgili kısa bazı bilgiler için bk. İknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), s. 123-127.

²⁵ PRO, FO, 881/6919, Drummond Hay to Salisbury, confidential no. 16, Beirut 10 May 1897.

gösteren misyoner kuruluşlarının sayısı değişmemekle birlikte okul sayısının 24'e çıktığı görülmektedir.²⁶

Kudüs Mutasarrıflığı sınırları içerisinde çalışmakta olan Britanya misyoner kuruluşları ise şunlardır: Church Missionary Society, London Jews Society, Jerusalem and the East Mission Fund, British Ophthalmic Hospital, English Ladies' Mission, Mildmay Mission, Tabettia Mission Schools ve Newton Hospital. Mutasarrıflıkta bulunan 61 misyonerle yönetilen bu kuruluşların 35 okulu, yedi kilisesi ve yedi sağlık birimi bulunmaktaydı. Okullardaki öğrenci sayısı ise 480'i erkek, 948'i kız olmak üzere 1428 idi. Sağlık birimlerinde tedavi edilen hasta sayısı yıllık olarak 14.000'i bulmuştur.²⁷

Bütünü itibarıyla bakıldığında İngiliz misyonerlerince Suriye ve Filistin'de 1897'ye kadar kurulan toplam kilise sayısı 16, hastahane (dispanserler dahil) sayısı 26, okul sayısı 142 ve bunlarda öğrenim gören öğrenci sayısı 8933 (3254'ü erkek, 5679'u kız) idi.²⁸ Protestanların bölgedeki etkinliğini daha iyi değerlendirebilmek için bunlara ilave olarak Amerikan misyonerlerinin kurduğu 43 okul ve altı kiliseyi de hesaba katmak gerekir.²⁹ Eğitim alanında bu denli yüksek rakamlara ulaşan Protestan misyonerlerin yeni Protestanlar kazanma yolundaki başarıları ise tartışılabilir. II. Abdülhamid döneminin sonuna doğru yapılan nüfus sayımında ortaya çıkan rakamlara göre Kudüs Mutasarrıflığı'nda 520, Suriye Vilayeti'nde 956 ve Beyrut Vilayeti'nde 2128 Protestan mevcut idi.³⁰

Bölgede faaliyet gösteren İngiliz misyoner teşkilatlarının tartışmasız en önemlisi Church Missionary Society idi. XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde mahallî merkezi Kudüs'te bulunan bu kuruluşun on şubesi (Bîr Zeyt, Yafa, Remle, Gazze, Nablus, Nâsıra, Kefr Yâssif, Şefâ Amr, Salt ve Kerek), 54 okulu, sekiz kilisesi, üç hastahanesi ile birkaç dispanseri mevcuttu. İngiliz misyoner

²⁶ FO 195/2056, Drummond Hay to O'conor, no. 78, Beirut 16 October 1899.

²⁷ Aynı belge. İngiliz misyonerlerin bölgede açtıkları okullarla ilgili erken tarihli diğer bazı raporlar için bk. FO, 195/1581 Eyres to White, no. 7, Beirut 7 February 1887; FO 195/1581 Eyres to White, no. 8, Beirut 21 February 1887; FO 195/1581 Moore to White, no. 8, Jerusalem 5 March 1887; FO 195/1581 Moore to White, no. 17, Jerusalem 20 July 1887. Aynı dönemde Suriye'de mevcut devlet okullarının çeşitleri, sayıları ve öğrencileri ile ilgili istatistikî bilgiler için bk. FO 195/1514 Dickson to White, no. 37, Damascus 13 November 1885.

²⁸ Bu rakamlar Foreign Office belgelerinde yer alan bilgilerle oluşturulmuştur. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği'nin Ocak 1903'te tasdik ettirmek üzere Bâbü'lî'ye sunduğu rakam çok daha düşük olup, bütün dinî ve hayrî kuruluşlar dahil, 83'tür. Söz konusu İngiliz kuruluşlarının iki listesi için bk. BOA, İrade, Hariciye 1320 L/7.

²⁹ Aynı bölgedeki Fransız destekli Katolik misyonerlerin 5700 erkek ve 3914 kız öğrencisi bulunan 102 okulu, 3 hastahanesi ve 4 dispanseri bulunmaktaydı. FO 881/6919 Drummond Hay to Salisbury no. 16, Beirut 10 May 1897.

³⁰ Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, 151.

okullarına kayıtlı 8933 öğrencinin 1830'u Church Missionary Society okullarında bulunmaktadır (yaklaşık % 20).³¹ Bu cemiyetin okul, kilise ve sağlık kuruluşlarının birçok ihtiyacı ithalatla karşılandığından Temmuz 1900'de gümrük muafiyeti tanınması talebiyle, Lübnan hariç tutularak, hazırlanan listede okul sayısı 33, kilise sayısı dört, hastahane ve dispanser sayısı da dört olarak verilmiştir.³² Daha geç tarihli ikinci belgede her üç kuruluşun da sayı bakımından düşük olmasının iki nedeni düşünülebilir. Birincisi, Lübnan Mu-tasarıflığı'nın hariç tutulması, diğeri ise bu listenin hazırlanış gayesi gümrük muafiyeti sağlamak olduğundan adına ithalat yapılacak nispeten büyük çaplı birimlerin not edilmiş olabileceğidir. Bu süre zarfında bazı birimlerin kapatılması ihtimalini ise akla getirecek herhangi bir ipucu görülmemektedir.

İngiliz diplomatların raporlarından, misyonerlerin bölgedeki değişik Hıristiyan gruplar arasında faaliyet gösterdikleri ve XIX. yüzyılın sonu itibariyle Dürziler hariç³³ diğer Müslümanlar arasında eğitim ve din alanında henüz ciddi bir etki sağlayamadıkları anlaşılmaktadır.³⁴ Bu durumun esas nedenlerinden birinin bölge Müslümanlarının misyoner faaliyetlerine karşı katı ve kapalı tavırlarının yanı sıra, Osmanlı yönetiminin de dönemin uluslararası şartlarının ve kapitülasyonlardan doğan sınırlamaların elverdiği ölçüde misyoner faaliyetlerini sınırlandırma gayretlerinin etkisi olabilir. Özellikle II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde misyoner faaliyetlerinin belirli kurallar çerçevesinde yürütülmesi konusunda çeşitli girişimlerde bulunduğu gözlemlenmektedir. Örneğin, Ocak 1887'de Suriye Valisi Nâşid Paşa, vilayet sınırları içerisinde bulunan ve izinsiz olarak faaliyet gösteren misyoner okullarının kapatılması konusunda kendisine emir verildiğini konsoloslara bildirmişti.³⁵ İngiliz misyonerleri açısından bakıldığında bu ciddi bir sıkıntı doğuracaktı; çünkü bölgedeki en büyük kuruluş olan Church Missionary Society okullarının sadece birkaç tanesi Osmanlı hükümetinin izniyle kurulmuştu.³⁶

³¹ FO 881/6919 Drummond Hay to Salisbury no. 16, Beirut 10 May 1897.

³² FO 195/2084 Dickson to O'conor, no. 25, Jerusalem 3 July 1900.

³³ Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerlerinin Dürzi bölgelerindeki faaliyetleri için bk. Cesar E. Farah, "Protestantism and British Diplomacy in Syria," *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), s. 321-344.

³⁴ FO 195/1514 Dickson to White, no. 37, Damascus 13 November 1885; 195/1612 Moore to White, no. 13, Jerusalem 17 April 1888.

³⁵ FO 195/1581 Eyres to White, no. 2, Beirut 26 January 1887. Validen gelen bu bilgi üzerine bölgedeki Britanya misyoner okullarıyla ilgili bilgilerin güncelleştirilmesi çalışmasının başlatıldığı görülmektedir. FO 195/1581 Eyres to White, no. 7, Beirut 7 February 1887; Eyres to White, no. 8, Beirut 21 February 1887.

³⁶ Bu değerlendirme Kudüs ve Beyrut konsolosluk raporlarına göre yapılmaktadır. Elbette bu bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. İzinler konusunda konsolosluk raporları için bk. FO 195/2056 Drummond Hay to O'Conor, no. 78, Beirut 16 October 1899; FO 195/2084 Dickson to O'Conor, no. 25, Jerusalem 3 July 1900.

Suriye'de bazı okulların kapatılmasını konu alan raporunda İngiltere'nin Beyrut Başkonsolosu Eldridge bu uygulamanın sadece Protestanlarla sınırlı olmadığını, hükümetten izin almadan açılan bütün misyoner okullarını kapsadığını belirttikten sonra şu ilginç değerlendirmeyi yapar: [Bu uygulama] Fransa tarafından desteklenen Cizvitlerin Osmanlı yöneticilerine ima yolu ile dahi bildirmeden kanunlara ve yönetmeliklere karşı gelerek Suriye'nin uygun gördükleri yerlerine okul açma alışkanlıklarının sonucudur. Bu tür kötüye kullanma uygulamalarına son vermek için sadaret izinsiz açılan okulları kapatma yönünde emirler vermiştir. Rusların Bulgaristan'da açtığı misyoner okullarının ve Rusya'da eğitilmiş Bulgar öğretmenlerin 1876 olaylarında önemli katkıları olduğu hatırlanınca, Türk hükümetinin rahatsız olması hatta korkuya düşmesinin gayet tabii olduğu anlaşılır.³⁷

Aynı dönemde sadareten alınan yeni bir kararda misyonerlerin bölgedeki doktor, hemşire ve diğer sağlık görevlilerinin diplomalı olmaları gerektiği, üç ay içerisinde diplomalarını ibraz etmeyenlerin görevlerine devam edemeyecekleri bildirilmişti. Kararı tebliğ etmesinin ardından Kudüs Mutasarrıfı Rauf Paşa,³⁸ İngiliz Konsolosu Moore'dan kendi sorumluluk alanında görev yapan sağlık görevlilerinin emrin gereğini yerine getirmelerini temin etmesini istedi.³⁹

Bu dönemde misyonerlerin sıkı takibe alındığını gösteren başka gelişmeler de vardır. Bunlardan biri Yafa'da meydana gelmiştir. İngiliz misyonerler kitap dükkânlarının önünden geçenleri içeriye davet ederek kendilerine Hıristiyanlık propagandası yapılması kasabada tansiyonun yükselmesine neden olur. Bunun üzerine Rauf Paşa, İngiliz konsolosuna bir yazı göndererek "herkesin kendi inançlarını dilediği gibi yaşayabileceğini ve kendi dindashları (mezhep-dashları denmek isteniyor) ile ibadet edebileceğini; ancak misyonerlerin farklı dinî cemaatler arasında ajitasyona neden olamayacaklarını, bu sebeple bu tür uygulamaları sona erdirecek tedbirleri" almasını talep etmiştir.⁴⁰

Kısa süre sonra meydana gelen başka bir olay ise Osmanlı yöneticilerinin misyoner faaliyetlerine bakışını daha da açıklayıcı ipuçları taşımaktadır. Şubat

³⁷ FO 195/1581 Eldridge to White, no. 29 Aleih (Beyrut), 22 July 1887.

³⁸ İlkeli tavırları ve dürüst yönetimi ile dikkat çeken Rauf Paşa, 1877-1889 yılları arasında yaklaşık on iki yıl görevde kalarak Kudüs'te en uzun süre hizmet eden Osmanlı mutasarrıfı olmuştur. Rauf Paşa'nın mutasarrıflığı ile ilgili olarak bk. David Kushner, "The Ottoman Governors of Jerusalem 1864-1914," *Middle Eastern Studies*, 23/3 (1987), s. 274-290.

³⁹ FO 195/1581 Moore to White no. 22, Jerusalem 29 October 1887; FO 195/1612 Moore to White no. 26, Jerusalem 14 November 1888.

⁴⁰ FO 195/1612 Moore to White no. 3, Jerusalem 10 January 1888. Bu belgenin eklerinde Rauf Paşa'nın konsolosa gönderdiği yazının çevirisi ile Church Missionary Society'nin Rauf Paşa'yı şikâyet yazısı da yer almaktadır.

1888'de Kudüs'e bağlı Müslüman köylerinin birinde İncil ve *On the Advantages of Christian Religion* (Hıristiyan Dininin Üstünlükleri Hakkında) adlı kitabı satmaya çalışan misyoner tutuklanır. İngiltere'nin Kudüs Konsolosu Moore, misyonerin serbest bırakılması için Mutasarrıf Rauf Paşa'ya müracaat eder ancak ret cevabı alır. Rauf Paşa gerekçelerini özetle şöyle açıklamaktadır: "Osmanlı topraklarında İncil'in satış ve dağıtımını yasaklayan bir kanun yok; ama Müslüman köylerinde Hıristiyan kutsal kitaplarının satılması köylerdeki huzur ve sükûneti bozucu etki yapacağı gibi hem misyonerin hayatını tehlikeye atacak hem de Sultan'ın Müslüman ve Hıristiyan tebaası arasında gerginliğe yol açacaktır. Mutasarrıf olarak benim görevim huzur ve güveni sağlamak olduğundan buna zarar verici davranışta bulunana müsaade edemem. Kaldı ki tutuklanan şahıs sadece İncil satmaya çalışmakla kalmamış, Müslümanların içeriğine karşı çıkacakları bir kitapla Müslüman köylülere Hıristiyanlığı öğretmeye de çalışmıştır." Konsolosun kanaatine göre, Rauf Paşa'nın davranışının ardında yatan gerçek sebep, Müslüman tebaanın geliştirilmesi ve güçlendirilmesi şeklindeki devlet politikası ile Müslümanların dinlerine müdahaleye karşı onları müsamahasızlaştıran dindarlıklarıdır.⁴¹ Konsolosun ısrarlı tavrı sonucu tutuklu misyoner, Kudüs sancak sınırlarını terk etmek kaydıyla, serbest bırakılır; ancak Rauf Paşa misyoner yayımlarının serbestçe satışı konusunda olumsuz tavrını sürdürür.⁴² Rauf Paşa'nın tavrının bölgedeki kaymakamlar tarafından da desteklenmesi, İngiliz misyonerleri zor durumda bırakmış görünmektedir. İngiliz hariciyesinin bölgedeki görevlilerin tavrını yumuşatmak için Bâbü'lî nezdinde girişimlerde bulunulup bulunulmaması konusunda fikrinin sorulması üzerine Moore, Rauf Paşa ve ekibinin bu konuda kararlı olduklarını, Bâbü'lî izin verse bile mahallî yetkililerin Müslümanları yönlendirerek misyonerleri rahat bırakmayacaklarını ve bu nedenle "mevcut şartlarda misyonerlerin Müslümanlar arasında agresif davranmaları veya doğrudan propaganda yapmalarının hata" olacağını belirtmiştir.⁴³

Sonuç olarak denilebilir ki, İngiltere bölge ile ilgili genel politikasının bir parçası olarak Suriye ve Filistin'le ilgilenmeye başladığında bunu, mümkün olan bütün faaliyetlerle geliştirmeye ve güçlendirmeye çalıştı. Bunlardan biri de din alanıydı. İngiliz misyoner teşkilatları XIX. yüzyıl boyunca bölgede giderek

⁴¹ FO 195/1612 Moore to White no. 6, Jerusalem 4 February 1888.

⁴² FO 195/1612 Moore to White no. 7, Jerusalem 18 February 1888; no. 17, Jerusalem 29 June 1888.

⁴³ FO 195/1612 Moore to White, no. 12, Jerusalem 6 April 1888 ve no. 13, Jerusalem 17 April 1888.

daha fazla yatırım yaptı ve özellikle eğitim alanında çok ciddi ilerlemeler kaydederek rekabet halinde olduğu Fransa ve Rusya gibi ülkelerin desteklediği misyonerlerden çok daha fazla sayıda okul açmayı başardı. Bu okullardaki öğrenim düzeyi, öğrencilerin ailevi mensubiyetleri ve meslekî dağılımları gibi hususlarda değerlendirme yapabilecek bilgiye sahip değiliz. Ancak siyasi açıdan bakıldığında, İngiliz misyoner teşkilatlarının, birinci öncelikleri olup olmadığı tartışılabilir olmakla birlikte, esas itibariyle İngiltere dış politikasının ve İngiliz yayılmacılığının enstrümanı gibi bir fonksiyon icra ettikleri görülüyor. Bölgede Protestanlığı yaymanın yanı sıra, en az onun kadar hatta zaman zaman daha da fazla, İngiliz nüfuzunu ve emperyal dünya görüşünü yaymaya çalıştıkları söylenebilir. Bu anlamda İngiliz misyonerleri Protestanlıkla birlikte İngilizliği öne çıkaran bir dönem gerçekleştirmişlerdir.⁴⁴ Bölgenin geleceği açısından daha da önemlisi, oturmuş dengelerin değişmesinde, cemaatler arası gerginliğin artmasında⁴⁵ ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesinin zayıflatılmasında diğer faktörlerle birlikte misyoner teşkilatlarının da etkili olmalarıdır. Başka bir ifadeyle, Avrupa devletlerinin misyonerler aracılığı ile yaptıkları nüfuz mücadelesi, bölgede dinî kimliğin siyasallaşmasında önemli katkılarda bulunmuş görünmektedir. Son olarak, XIX. yüzyıl Araplarının Protestanları "taifetü'l-İngiliz", Katolikleri de "taifetü'l-Efrec" olarak adlandırmaları söz konusu rekabetin ne kadar farkında olduklarını göstermesi bakımından anlamlıdır.⁴⁶

⁴⁴ Benzer bir tavır, diğer dinî kuruluşlar için de söz konusuydu. Osmanlı topraklarındaki Yahudilerin eğitimleriyle ilgilenen Fransız Yahudilerinin kurduğu Alliance Israélite Universelle'in de Fransız çıkarlarına hizmet etmek için çalıştığı görülmektedir. Selçuk Akşin Somel, "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları," *Osmanlı Uygarlığı*, I, haz. Halil İnalçık-Gürsel Renda (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003), s. 399-400.

⁴⁵ Cemaatler arası gerginliğin artmasında misyoner faaliyetlerinin payı konusunda Lübnan merkezli monografik bir çalışma için bk. Ussama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon* (Berkeley: California University Press, 2000).

⁴⁶ Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World*, s. 152.